

УДК 316.32:271.222(477)

**ПРАВОСЛАВНИЙ ІДЕАЛ
В СУЧАСНИХ УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
В УКРАЇНІ****ORTHODOX IDEAL IN MODERN CONDITIONS
OF TRANSFORMATION OF CIVIL SOCIETY
IN UKRAINE****Кислий А. О.,**

кандидат філософських наук, доцент,
докторант кафедри богослов'я та релігієзнавства,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна),
e-mail: a.kysliy@ukr.net

Kysliy A. O.,

PhD in Philosophical Sciences, Associate Professor,
Candidate for a doctor's degree of the Department of
Theology and Religious Studies, National Pedagogical
Dragomanov University (Kyiv, Ukraine),
e-mail: a.kysliy@ukr.net

Визначено актуальність дослідження православного ідеалу в сучасних умовах розвитку українського суспільства. З'ясовано, що становлення православ'я в Україні сьогодні відбувається в діалозі з традиційними цінностями українського народу та його історичним досвідом, що переважно формувалися в межах православної культури. Доведено, що православна церква, особливо в кризових умовах сучасної України, намагається, використовуючи властиві лише їй духовні важелі, сприяти вирішенню гострих соціальних і політичних проблем. Такий процес є значущим для всього наступного розвитку православного християнства, українського суспільства та держави, окремої людини. Він дає можливість окреслити сучасний стан сформованості громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: ідеал, православний ідеал, християнські цінності, православна церква в Україні, громадянське суспільство.

The relevance of the research of the Orthodox ideal in modern conditions of Ukrainian society development is determined. It is revealed that the formation of Orthodoxy in Ukraine today takes place in dialogue with the traditional values of the Ukrainian people and its historical experience, which mainly formed within the Orthodox culture. It is proved that the Orthodox Church, especially in the crisis conditions of modern Ukraine, tries, using the spiritual levers inherent only to her, to help solve sharp social and political problems. Such a process is significant for all subsequent development of Orthodox Christianity, Ukrainian society and state, an individual. It gives an opportunity to outline the current state of the formation of civil society in Ukraine.

Keywords: ideal, orthodox ideal, Christian values, Orthodox Church in Ukraine, civil society.

Події, що відбуваються в Україні на початку XXI ст., дозволяють констатувати загальну трансформацію всіх сторін соціального життя. Безсумнівно важливою є проблема православ'я в сучасних умовах розвитку українського суспільства. Актуальним для дослідження є православний ідеал, що зумовлюється духовними потребами людини і суспільства, які перебувають у пошуку цінностей і моделей самореалізації в нових умовах так званого глобального постіндустріального інтерактивного простору, що все більше супроводжуються моментами предметно-фізичної повсякденності та постмодерних інтерпретацій дійсності. Його головною ознакою є підміна традиційних духовних цінностей, адаптованих до реального життя, штучно створеними, запозиченими з чужих культур, навіяними або нав'язаними шаблонами масової свідомості, негативними релігійними стереотипами.

Життєвий світ людини, її самовизначення і спосіб світосприйняття все більше постають як результат буденної свідомості, що містить соціально-зорієнтовану складову, пов'язану з повсякденною поведінкою. Повсякденність, що характеризується різними формами та структурами вияву мислення та ідентифікації постає системоформуючим стрижнем ідентичності. Релігійна повсякденність визначає суспільну діяльність відповідно до потреб середовища. На думку Юрія Борайка, «віруюча особистість сприймає релігійну і повсякденну реальність як тотожні. Основою світогляду віруючих є існування системи ієрархічно вибудованих світів, що розуміються як надприродні, сакральні. Завдяки вірі, як атрибуту релігійної повсякденності, послідовники певного віровчення мають єдину повсякденну реальність – інтерсуб'єктивний світ, складовою якого є ідентифікація індивідів, груп, спільнот» [1, с. 7]. Критерієм релігійного способу життя є відповідність до Біблії та Святого Переказу, що виявляється насамперед на рівні ціннісного змісту життя на основі віри, але ще більшою мірою діяльного способу життя, що визначається цією вірою. Вона стає для людини нормою життя, не лише через знання, а й реальний досвід життя в Церкві, співучасті у її таїнствах.

Отже, метою статті є дослідження актуальної проблеми реалізації православних ідеалів та цінностей в сучасних умовах формування українського громадянського суспільства на основі аналізу християнської думки та діяльності Православної церкви. Окремі аспекти проблеми розвитку українського суспільства на основі християнських цінностей висвітлені в роботах відомих український вчених-релігієзнавців: М. Бабія, І. Богачевської, В. Бондаренка, В. Єлєнського, С. Здіорука, А. Колодного, Н. Кочан, В. Любашенко, М. Мариновича, О. Недавньої, Ю. Решетнікова, О. Сагана, Л. Филипович, Ю. Чорноморця, А. Юраша, П. Яроцького. Значний внесок у розвиток теологічної думки щодо сучасного православ'я в Україні зробили богослови, серед яких варто виокремити Вселенського Патріарха Варфоломія (Архондоніса), митрополита Епіфанія (Думенка), митрополита Іоанна (Зізіуласа), митрополита Олександра (Драбинка), архієпископа Ігоря (Ісиченка), єпископа Віктора (Беда), єпископа Гавриїла (Кризина), архімандрита Кирила (Говоруна), протодіякона Андрія Кураєва.

Попри відносно невелику, але зростаючу кількість православних християн, які постійно відвідують храми, українці мають повагу до всього християнського. Це відбувається переважно на індивідуальному рівні через відсутність знань про глибинний зміст того, що відбувається в церковному житті. Характерною рисою такої соціокультурної реальності стає зміна суспільного і громадського статусу релігії, підвищення релігійності різних верств населення, зростання впливу релігії на мораль, мистецтво, спосіб життя, ціннісні орієнтації. Сучасні науковці часто скептично ставляться до визначення показників релігійності рівнем відвідування церкви, оскільки

серед православних християн зафіксований чіткий тренд до приватизації релігії, тобто без визнання вимог та обмежень, які накладає православ'я на віруючих задля спасіння душі, спостерігаються різні трансформації в творенні та сприйнятті надприродної реальності, тобто Бога. Низка взаємопов'язаних релігійних та соціальних перетворень відбуваються в напрямі більшого різноманіття форм, норм та цінностей, сприяє формуванню багатоманітності стилів життя. Однією із його характерних рис є складне та суперечливе поєднання сутнісно протилежних процесів секуляризації та релігійного відродження, де модерністські тенденції поєднуються з консервативними та архаїчними.

Зважаючи на етноконфесійну специфіку українського суспільства, перед ним постає потреба самоідентифікації відносно релігійних ідеалів. Пріоритетним може бути православний ідеал, що дозволить вирішити багато протиріч конфесійного характеру, визначити подальші шляхи морального вдосконалення суспільства. Досвід інших помісних церков, що виникли за останні роки, може стати прикладом породження механізму впливу на всі соціальні групи без винятку. В таких умовах актуалізуються питання взаємозв'язку національного та релігійного чинників у становленні громадянського суспільства в Україні, відзначається інтенсивність пошуку власних духовних коренів та власної ідентичності, відбувається активний пошук вирішення міжконфесійних конфліктів, розвитку Українського Православ'я як специфічного культурно-історичного феномену.

Становлення Українського Православ'я та питання єдності православних церков в Україні є значущим для всього наступного розвитку православного християнства, українського суспільства, держави, людини. Створення Української Помісної Церкви сьогодні відбувається як у діалозі, так і в протистоянні з традиційними цінностями українського народу, його історичним досвідом, що переважно формувалася в межах православної культури. Гострі суперечки між православними церквами в Україні нині вже вийшли за конфесійні межі, до їх вирішення активно залучаються міжнародні релігійні центри, мають місце політичні та економічні важелі. Досить відчутні в цій площині конкретні дії Константинопольського патріарха Варфоломія I, який при підтримці важливих міжнародних політичних структур і релігійних центрів, прагне всіляко протидіяти устремлінням Російського Православ'я.

Особливістю функціонування православ'я є намагання утримати у своєму полі впливу максимальну кількість релігійних інституцій та вірних, особливо багатоетнічних. Проте, на думку Олександра Сагана, відмінність розвитку народів, в першу чергу духовно-культурна, є об'єктивною причиною суперечливих процесів у православ'ї. Діяльність православних національно-церковних установ у підсумку приводить до появи нових

православних церков, які базуються на основі національних чинників [9, с. 1–2]. Історія показує, що такий процес характерний для східного християнства і в кінцевому рахунку веде як до ескалації міжцерковних відносин, так і до пошуку нових шляхів і підходів у обґрунтуванні православної єдності та цілісності.

Християнство, зокрема православ'я, завжди протягом багатьох століть було в основі культурного й суспільного життя українців. Воно не тільки не суперечить національному, а й створює для нього вище значення і підставу, адже єднає людей в любові як дару кожному народу, що по-своєму втілюється в його історії та культурній творчості. Тому християнська культура проявляється на землі як культура національна. Стає очевидним, що православ'я, що побудоване на національних вивах, зможе ефективно розвиватися у компромісі із Вселенським Православ'ям та іншими конфесіями. Адже українська ідентичність не детермінована винятково православ'ям, серед етнічних українців є чимало греко-католиків, католиків, протестантів тощо.

Події, які відбуваються в Україні, стали викликом для всіх релігійних організацій. Вони в різній мірі зуміли дати адекватні відповіді та переважно, підтримуючи своїх громадян, обрали шлях міжконфесійних порозумінь, солідарності, єдності і активної взаємодії. Професор соціології Джорджтаунського університету (США) Хосе Касанова, наголошує на тому, що в Україні в рівних умовах діють кілька релігійних конфесій. Це один із доказів того, що перемиг Майдан і дає підстави стверджувати, що Україна інтегрується із Заходом. Символічність релігії в Україні і той факт, що різні конфесії можуть жити разом, дозволяє стверджувати про перспективність українського громадянського демократичного плюралістичного суспільства. Але, як узагальнює Хосе Касанова, є проблема з Московським Патріархатом, яких хотів би мати свою монополію, і в цьому полягає суть імперського проекту Росії [4].

Формування громадянського суспільства у більшості країн Європи відбувалося за активної участі християнських церков та на засадах християнських цінностей. В українському суспільстві силою, що активно підтримує демократизацію, європейський вектор розвитку, боротьбу з корупцією, є Православна Церква України, а її духовенство, парафіяни активно долучаються до процесу становлення цивілізованого суспільства [2, с. 118].

Архімандрит Кирило (Говорун) наголошує, що Майдан суттєво змінив не лише українське суспільство, а й вектор взаємодії суспільства та церков. Він зазначає, що зараз для українських церков випала нагода налагоджувати стосунки з людьми, піднятися до рівня суспільства, яке швидко зростає цінуючи та відстоюючи гідність, порядність, людяність – ті цінності, які мали б демонструвати церкви. Крім того, Майдан «дав поштовх церквам піднятися над тим статус-кво, який панував у їхніх стосунках із державою» [3].

Церквам також необхідно дати свою адекватну оцінку владі. Архімандрит висловлює сумнів щодо ширості зв'язків влади з християнською церквою. «В них є форма, але немає змісту, адже представники влади демонструють ознаки дотримання християнського культу за відсутності християнської моралі, що виражається у стосунках з Богом та служінню ближньому» [3].

Консерватизм православ'я як конфесії ставить під питання його буття в умовах постмодерністських змін у християнському світі. Сучасне православ'я в дійсності вже давно відійшло від багатьох архаїчних поглядів, але теоретичне виявлення межі слідування традиції, яка гарантує живучість конфесії, самими православними богословами відбувається надто складно й переважно поверхово–апологетично. Багато релігієзнавчих та богословських досліджень йдуть у руслі російського бачення розвитку православ'я як конфесії. Тому здолання багатьох хиб в оцінці подій, що відбулися й відбуваються у православ'ї, підтасовування фактів, однобічних оцінок розвитку конфесії, може відбутися завдяки усвідомленню своєї відмінності від інших. Релігійна громада, на думку професора Юрія Чорноморця, «не створюється завдяки протиставленню іншим, але вона конститується, утверджується у власній ідентичності завдяки протиставленню із іншими» [10]. Таке протиставлення є закономірне та природне, передбачає не лише повагу до іншого, а й любов, солідарність та єдність. Але за наявності низького рівня загальнолюдської культури така ідентичність може бути маніпуляцією чи приводом до ворожості та відкритого штучного протистояння. Маніпуляції з ідентичностями в координатах «свій–чужий» можуть привести до деформованої ідентичності, до тимчасових ілюзій та трагедій. Адже релігійна спільнота не може народитися на протистоянні. Її фундаментальною основою повинно стати не «переінакшення чужих своїми», а паритетний діалог, побудований на засадах взаєморозуміння та толерантності.

Релігійна ідентичність – це одна з форм відображення соціальної реальності, що відбувається під кутом створення і конструювання онтологічного образу світу і відбувається в межах життєдіяльності людини та завдяки досвіду дотриманню певних релігійних практик. Релігійна ідентичність тісно пов'язана як із соціокультурною реальністю, що визначається релігійною системою, так і з впливом на процес особистісного становлення людини, реалізації власних релігійних переконань у середовищі певної релігійної громади і суспільства загалом. У цьому сенсі можна стверджувати, що проблема релігійної ідентичності за доби постмодерну змінює свій зміст і конфігурацію. Релігійні традиції не транслуються від батьків до дітей, тобто, від покоління до покоління, а навпаки, конструюються особою в залежності від соціальних трендів (економічних, політичних, культурних). На основі соціологічних даних, Іван Папаяні робить висновки

про те, що сучасний український віруючий формує свою релігійну ідентичність, базуючись не на власній релігійності, а навпаки, на власній самоатестації релігійності, релігійні практики використовує як неголовні і несуттєві маркери релігійної ідентичності. Отже, формування релігійної ідентичності пересічних українців, які вважають себе віруючими, відбувається завдяки актуалізації недискурсивних практик [7, с. 132].

Сучасним викликом українському суспільству стають конвергентні процеси у релігійному житті. Вони постать більш сформованими і наочно проявляються у зближенні соціальних, доктринальних і організаційних теоретичних позицій між конфесіями та практики соціального служіння. Розбіжності між церквами та вірними конкретних релігійних напрямів конституєвалися, модифікувалися та набували нових форм не одне тисячоліття. Нинішній супротив проти конвергентних процесів у релігійному середовищі є не лише наслідком історії, а є певною мірою безпосередньою реакцією на нові світові вимоги [6].

В українського суспільства є шанс, усвідомивши згубні помилки, надалі очистити історичне русло для православної єдності. Зрозуміло, тут є низка зазначених труднощів та беззбек. Проте, рятівний ідеал це не бажання слідувати ідеї «єдності земного й небесного». Сучасність демонструє, як земне цілком поглинає віру й високі цілі, що дуже сильно передається значній частині українців. Повернення до православного ідеалу це можливість збагнути сенс, який відкриває зневіреним людям і народам поклик істинного православ'я. З точки зору богослов'я, не існує онтологічного дуалізму небесного та земного, церкви та суспільства. Церква через свою діяльність освячує усі сфери людської життєдіяльності. Вона містить систему цінностей, що впливає на моральний вибір людини. Рішення, що приймаються на їх підставі, можуть бути сформульовані у вигляді моральних правил і принципів ставлення до себе, до суспільства, до всього світу. Християнська етика, на якій будує свою соціальну роботу церква, говорить про любов до ближнього як до самого себе. Християнські цінності (Бог, людина, любов, соборність, милосердя, єдність, родина та ін.) сприяють активізації та поширенню різноманітних форм діалогу Церкви й суспільства, що значною мірою сприяє стабільності розвитку держави та зростанню процесів демократії.

Розвиток Українського Православ'я безпосередньо впливає на формування суспільної думки та духовної культури, світосприйняття людини, на розвиток громадянського суспільства та розбудову незалежної Української держави. Громадське суспільство особливо чутливе до соціальної інформації, наукових ідей та фактів, які мають відношення до сфери суспільного життя. Православ'я не повинне тягнути людину у світ темного середньовіччя, до втечі зі світу. Адже у спотвореному релігійному світогляді часто виникають однобічні помилкові погляди. Зречення

від активної життєвої позиції і діяльності, дилемі вибору між Богом або світом можна споглядати в багатьох церковних парафіях серед віруючих людей. Таке світосприйняття суперечить священній місії християнства. Тому, розмірковуючи про місію Православної Церкви, варто намітити перспективні, важливі й найбільш актуальні напрями розвитку православної думки. Розробляючи вчення про Церкву (еклезіологія), соціальну доктрину, православні богослови прагнуть встановити академічний діалог із світськими інститутами з метою поширення власної соціальної й духовної концепції розвитку українського суспільства. Сьогодні соціальне вчення Церкви, її еклезіологія можуть адекватно та ефективно здійснюватися лише у відкритому діалозі з усіма формами світської наукової думки. Богослов'я вже давно перестало бути суто церковним проектом, але при всіх очевидних досягненнях, люфт між теорією та практикою ще не подоланий. Сьогодні і в майбутньому православне богослов'я має продовжувати свій рух до адекватного, досконалого, актуального, зрозумілого обґрунтування того, що головним принципом і рушійною силою будь-якої соціально активної дії православного українця має стати усвідомлення того, що «облаштованість його життя, життя церковної парафії і його країни, втілення соціальних ідеалів добра і справедливості залежить не тільки від Бога, але й від нього самого» [5, с. 28].

Православна Церква України, яка на сьогодні має велику підтримку українського народу, в майбутньому без реальних дій та рухів буде втрачати довіру. У цьому плані особливої ваги набирає підвищення культури самої Церкви та її вірних. Очевидно, що багато в цьому питанні залежить від самих ієрархів, предстоятелів і глав церков. Проте духовенство та миряни не повинні стояти осторонь цього процесу, адже саме вони мають втілювати моральні ідеали у життя. Вплив сучасних процесів на релігійні традиції вимагає від релігійних діячів гнучкості та терпимості. Тому збереження релігійної традиції можливе за умови діалогу між сучасною секуляризованою особистістю та релігійними ідеалами. Православна Церква України може і повинна стати духовним центром, навколо якого об'єднається все громадянське суспільство, незалежно від індивідуальних переконань і орієнтирів.

Соціальне служіння Церкви є одним з найважливіших завдань священної місії християнства у світі. І саме сьогодні богослови та світські учені звертають увагу на соціальну роль роботи церкви, її проповідь, духовну роботу з людьми, богослужіння, діяльність священства, що забезпечують самозбереження, існування та розвиток держави та усього українського суспільства. Але, незважаючи на це, реалізація соціальної стратегії Православної церкви нерідко відбувається за «залишковим принципом». Таке соціальне служіння відбувається внаслідок невірної оцінки священством та мирянами пріоритетів у формуванні духовної місії, катехізації, або

відсутності необхідних ресурсів для формування соціальної політики Церкви.

Беззаперечною для Православної церкви є потреба в філософсько-богословській систематизації та набуття доктринального характеру соціальної доктрини. Сьогодні можна говорити лише про концептуальний характер суспільного вчення в православному богослов'ї, адже воно викладене в офіційних документах Церкви, поглядах ієрархів і сукупності богословських роздумів щодо соціальних проблем та відношення Церкви до них. Свідченням соціального вчення є трактування соціальної дії Церкви, побудованої на Святому Письмі, в якому говориться: «Віра без справ мертва». Особлива місія Церкви це служіння істині визнання й реалізація в суспільному житті цінностей Євангелія. Соціальна практика православної людини має вплив на формування цінностей всього українського соціуму і є чинником для втілення конкретних моделей соціальної взаємодії. У Православній церкві, на думку Ростислава Процюка, найгострішою проблемою є «не дистанція поміж кліром і паствою, а відсутність горизонтальних соціальних зв'язків між мирянами, їх атомізованість. Наслідком цього є редукція православ'я до обрядовості, самотність віруючих у вирішенні життєвих проблем, але найгірше – суперечність такої еклезіальної практики біблійним стандартам побудови християнської спільноти» [8, с. 125].

Сьогодні Українська держава також не залишається осторонь процесу налагодження міжконфесійних відносин. Вища влада підтримує конструктивні намагання релігійних лідерів і пропагує утвердження ідеї плюралізму в нашому суспільстві. Але державному керівництву всіх рівнів, політикам, лідерам громадських рухів, активним громадянам треба не лише говорити про духовну єдність Української держави, а й доводити це спільними переконливими діями. Державна політика щодо релігії та церкви в Україні повинна бути рішучою та послідовною, адже від неї залежатиме подолання церковної кризи, а відповідно і духовно-моральної. У зв'язку з підвищеною конкурентністю різних культур, в українському суспільстві починає усвідомлюватись необхідність державного протекціонізму щодо надання певних пільг і переваг тим релігійним організаціям, які сприяють становленню суверенної й незалежної, демократичної, соціальної правової держави, розвитку духовності, виховання та поваги до історичної спадщини українського народу. Базовим принципом взаємодії держави та релігійних організацій має бути взаємний соціальний діалог для забезпечення досягнення спільних інтересів.

Роль православ'я у процесі становлення громадянського суспільства в Україні є досить неоднозначною. Відбувається динамічне збільшення кількості релігійних організацій. Розширюється їх присутність у суспільстві, поглиблюється діалог з різними соціальними інститутами, змінюється парадигма відносин на всіх рівнях – від протистояння до взаємного партнерства. Колосальною подією є утворення на основі трьох православних

юрисдикцій та канонічне визнання Православної Церкви України (Українська Православна Церква). Продовжується системне виконання функцій сакрального обґрунтування та підтримки морально-ціннісних основ суспільства. Разом з тим залишається канонічне протистояння між УПЦ МП, що має підтримку серед священства, мирян, політиків та ідейно підживлюється з Російської Федерації та новоствореною Православною Церквою України. Більшість релігійних організацій використовують для ідеологічного оформлення політичних інтересів та цілей, різні політичні та провладні сили.

Таким чином, аналіз взаємовідносин церкви і суспільства, особливо в кризових умовах суспільно-політичного життя сучасної України підтверджує, що православна церква адаптується до змін у суспільстві та активізує намагання вирішити проблему «духовного вакууму» народженого кризою ціннісно-моральних систем на всіх рівнях. Об'єктивно Церква ніколи не стояла осторонь гострих соціальних і політичних проблем сьогодення. Виходячи з засадничої ознаки власної природи, Церква – це завжди жива організована спільнота людей. Вона, перебуваючи у активній співпраці з багатьма суспільними інститутами, усвідомлюючи своє покликання, діючи своїми, тільки їй властивими засобами, виконує місію служіння Богу і людині, захисту істини, що позначилися на відносинах як на загальному, так і на індивідуальному рівні. Православна церква в більшості випадків прямо або опосередковано впливає на ціннісні установки людини і українського суспільства з його проблемами і протиріччями.

Значна частина українців переконана в тому, що православ'я та православний ідеал – це шлях до подолання проблем дефіциту духовних цінностей та дає людині орієнтири в житті. Зважаючи на вплив сучасного православ'я в Україні, воно може стати важливим та дієвим чинником становлення громадянського суспільства, тією основою на базі якої відбудеться генерація громадянської культури.

Принципова відкритість, інваріантність українського суспільства передбачають існування трансцендентних цінностей. Саме в силу того, що суспільство, піклуються про своє майбутнє, воно не може бути без духовних цінностей, які не спроможні продукувати з себе. Тому головним трендом для захисту проєвропейських інтересів українського соціуму є однозначний рух у напрямі консолідації українського релігійного середовища, побудови громадянського суспільства-спів-товариства громадян, які вільно на основі спільних інтересів вирішують реальні проблеми та ведуть суспільно значущу діяльність, а також беруть на себе відповідальність за громадське благо. Воно сформоване на основі високої культури міжлюдських відносин із розвинутих полікультуралізмом в релігійних питаннях, де вищою цінністю є свобода совісті.

Список використаних джерел

1. Борецько, Ю., 2015. 'Структури повсякденності в конструванні релігійної ідентичності', *Українське релігієзнавство*, №74–75, с.5–13.

2. Кирило (Говорун), архімандрит, 2017. 'Українська публічна теологія', К.: *Відкритий Православний Університет Святої Софії–Премудрості, Дух і Літера*, 144 с.

3. Кирило (Говорун), архімандрит. 'Український Майдан, який зібрався «заради Європи», переріс саму Європу і її політиків'. [online] Доступно: http://ipress.ua/articles/ukrainskyu_maydan_yakyy_zibravsya_zarady_yevropy_pereris_samu_yevropu_i_ii_politykiv_35553.html

4. Лашенко, О. 'Росія використовує проти України і релігійні питання – американський професор'. [online] Доступно: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/29090-rosiya-vikoristovuye-proti-ukrayini-i-religijni-pitannya-amerikanskij-profesor.html

5. Мартишин, Д., 2018. 'Православні церкви України в процесі українського державотворення', *Аспекти публічного правління*, Т.6, №10, с.21–30.

6. Никитченко, О., 2017. 'Нові тенденції релігійного життя', *Актуальні проблеми філософії та соціології*, №15, с.102–104.

7. Папаяні, І., 2011. 'Релігійна ідентичність у контексті повсякденних практик населення сучасної України: соціологічний зріз проблеми', *Релігія та Соціум*, №1 (5), с.128–134.

8. Процюк, Р., 2015. 'Соціальна доктрина православ'я і становлення громадянського суспільства в Україні', *Грани*, №3 (119), с.125–130.

9. Саган, О., 2004 'Православ'я в його інституційному розвитку: історіософський аналіз': автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.11. *Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України*, К., 35 с.

10. Чорноморець, Ю. 'Сучасні проблеми з релігійною ідентичністю: трагедія православ'я'. [online] Доступно: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/page,1,2,10102-suchasni-problemi-z-religijnoyu-identichnistyu-tragediya-pravoslavlya.html#comment>

References

1. Borejko, Ju., 2015. 'Struktury povsjakdennosti v konstruванні religijnoi' identychnosti (Structures of everyday life in the construction of religious identity)', *Ukrainian Religious Studies*, №74–75, s.5–13.

2. Kyrylo (Govorun), arhimandryt, 2017. 'Ukrainian public theology (Ukrainian public theology)', K.: *Vidkrytyj Pravoslavnyj Universytet Svjatoj Sofii – Premudrosti, Duh i Litera*, 144 s.

3. Kyrylo (Govorun), arhimandryt. 'Ukrainian Maidan, jakyy zibravsja «zarady Jevropy», pereris samu Jevropu i i'i' politykiv (The Ukrainian Maidan, which met «for the sake of Europe», overwhelmed Europe itself and its politicians)'. [online] Dostupno: http://ipress.ua/articles/ukrainskyu_maydan_yakyy_zibravsya_zarady_yevropy_pereris_samu_yevropu_i_ii_politykiv_35553.html

4. Lashenko, O. 'Rosija vykorystovuje proty Ukrainy i religijni pytannya – amerykans'kyj profesor (Russia is using against Ukraine and religious issues are American professor)'. [online] Dostupno: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/29090-rosiya-vikoristovuye-proti-ukrayini-i-religijni-pitannya-amerikanskij-profesor.html

5. Martyshyn, D., 2018. 'Pravoslavni cerkvy Ukrainy v procesi ukrai'ns'kogo derzhavotvorennja (Orthodox churches of Ukraine in the process of Ukrainian state building)', *Aspekty publicznego pravlinnja*, T.6, №10, s.21–30.

6. Nykytchenko, O., 2017. 'Novi tendencii' religijnogo zhyttja (New Trends in Religious Life)', *Aktual'ni problemy filosofii' ta sociologii'*, №15, s.102–104.

7. Papajani, I., 2011. 'Religijna identychnist' u konteksti povsjakdennych praktyk naselennja suchasnoi' Ukrainy: sociologichnyj zriz problemy (Religious identity in the context of everyday practices of the population of modern Ukraine: a sociological cut of the problem)', *Religija ta Socium*, №1 (5), s.128–134.

8. Procjuk, R., 2015. 'Social'na doktryna pravoslav'ja i stanovlennja gromadjans'kogo suspil'stva v Ukraini (Social doctrine of Orthodoxy and the formation of civil society in Ukraine)', *Grani*, №3 (119), s.125–130.

9. Sagan, O., 2004 'Pravoslav'ja v joho instytucijnomu rozvytku: istoriosof's'kyj analiz (Orthodoxy in its institutional development: historiosophical analysis)': avtoref. dys... d-ra filos. nauk: 09.00.11. *In-t filosofii' im. G. S. Skovorody NAN Ukrainy*, K., 35 s.

10. Chornomorec', Ju. 'Suchasni problemy z religijnoju identychnistju: tragedija pravoslav'ja (Modern Problems With Religious Identity: The Tragedy Of Orthodoxy)'. [online] Dostupno: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/page,1,2,10102-suchasni-problemi-z-religijnoyu-identichnistyu-tragediya-pravoslavlya.html#comment>